

Tövädret 2.0

Sovjetunionens kollaps som begreppslig härdsmalta

Kristian Petrov, fil. dr i idé- och lärdoms historia

På de två och ett halvt år som gått sedan Derridas besök i Moskva har så mycket hänt; på grund av det varmare politiska klimatet har SSSR, president Gorbatsjov, perestrojka, kommunistpartiet, Leningrad och mycket annat – som fortfarande tycktes tillförlitligt fruset 1990 – smält bort. (Michail Ryklin 1992)

Sovjetunionens fall har under de senaste femton åren förklarats med hänvisning till en rad olika politiska, ekonomiska, sociala och etniska faktorer. Här skall jag istället försöka återföra skeendet på en rent begreppslig logik. I den begreppshistoriska tradition som utmynnar från Reinhart Koselleck (1923–2006) betraktas våra grundläggande begrepp som aktiva resurser i vilka väsentliga och motstridiga intressen artikuleras. Samtidigt som begreppen är en spegelbild av den sociala utvecklingen möjliggör betydelseförskjutningarna nya erfarenheter av världen omkring oss.

En titt på den begreppsliga kartan i slutet av den sovjetiska tiden indikerar den ryska kulturens cykliska karaktär. Den sensovjetiska reformpolitikens arkitekter var barn av 'tövädret' (*ottepel*), vilket syftade på den liberalisering som initierades efter Stalins död. Perestrojkan kom följdriktigt att ses som en fortsättning på töväderspolitiken, vilken hade avbrutits av Brezjnev och den socioekonomiska 'stagnation' (*zastoj*) som följde på 1970-talet. Tövädersgenerationens representanter kallades för 'sextiotialister' (*sjestidesiatniki*), vilket i själva verket var en historisk analogi som gick tillbaka på de radikala publicister som gjorde sig ett namn på 1860-talet. I mitten av 1850-talet hade man också här talat om ett 'töväder', som avlöste tsar Nikolajs reaktionära styre, kännetecknat även detta av allmän 'stagnation'. Flera av de problem som man alltså

identifierade i slutet av 1900-talet – inte minst ’stagnation’ – hade till namnet återuppstått från 1800-talet. Vad bättre göra än att föreslå samma lösningar, nämligen *glasnost*’ och *perestrojka* (som även de var viktiga begrepp under 1860-talets stora reformer)?

Låt oss nu renodla det begreppshistoriska perspektivet och försöka få syn på de begreppsliga faktorerna bakom perestrojkans vårfod, som först tinade upp de totalitära strukturerna, för att sedan övergå i en nedsmältning av den sovjetiska staten, en ekonomisk, politisk – och begreppslig – härdsmlta om man så vill. Denna metaforiska härdsmlta hade som en av sina förutsättningar en härdsmlta i bokstavlig mening. Det var först i samband med kärnkraftshaveriet i Tjernobyl som ett av reformpolitikens viktigaste begrepp, *glasnost*’ ’öppenhet’, på allvar kunde aktualiseras och förändra det sovjetiska samhällsklimatet. Först försökte makthavarna dölja så mycket som möjligt om incidentens omfattning, men successivt blev man tvungen att lätta på locket. Michail Gorbatjov, det sovjetiska kommunistpartiets siste generalsekreterare, initierade då en politik av transparens, självrannsakan och demokratiskt deltagande som inte har något motstycke i rysk historia.

Rekonstruktion av en konstruktion

Perestrojka kan översättas med omstrukturering eller rekonstruktion. Det är ett framtidsinriktat begrepp som samtidigt har retrospektiva hållpunkter. Begreppet handlar om att gripa in i sakernas tillstånd, genom att på en gång både uppfinna och återställa något som hör framtiden respektive det förflutna till. Den semantiska spänningen mellan nytt och gammalt, framåt- och tillbakablickande, blev en viktig knutpunkt i det sensovjetiska skeendet. *Perestrojka* betecknar en grundläggande förändring som implicit underkänner och fördömer vissa tendenser i en given utveckling. Begreppsansvändaren skriver dock in sig i den ordning som utvecklingen utspelas i, samtidigt som behovet av förändring motiveras utifrån detta ramverk; svaren och lösningarna finns per definition inneboende som en levande möjlighet i den rådande situationen. Även om *perestrojka* spelade en viss roll i den förrevolutionära politiska diskussionen sammanfattar det i stor utsträckning sovjetiska erfarenheter.

Som byggnadsmetafor passar perestrojka väl in i ett sovjetiskt sammanhang. Tidvis rymde landet nästan 50 % av världens alla ingenjörer och en överväldigande majoritet av politbyråns medlemmar hade teknisk utbildningsbakgrund. Gorbatjovs val att organisera sin politik kring begreppet perestrojka legitimeras av en allmän sovjetisk produktionsideologi.

När bolsjevikerna grep makten 1917 meddelade Lenin att man skulle inleda konstruktionen av socialismen. Denna skulle fortgå tills man var mogen att bygga kommunismens klasslösa samhälle. Genom att beskriva politiken som en 'rekonstruktion' (*perestrojka*) av den socialistiska 'konstruktionen' (*stroitel'stvo*) (orden har en identisk rot, *stroj*) kunde reformerna få en konnotation av korrespondens och samsyn, av smärre korrigerande och förbättring. Initialt hade Gorbatjov därför inga problem att få med sig de traditionella eliterna samtidigt som luttrade sovjetemigranter uppgivet predicerade att inga nya reformer var att vänta, då ledningen var fortsatt engagerad i den socialistiska (re)konstruktionen. Skeptikerna föreslog i stället en *novostrojka* 'nybyggande', bortom den sovjetiska horisonten. Men det stod snart klart att de flesta grupper hade underskattat kraften i det nygamla slagordets prefix, *pere-* 'om', 'över', 'tillbaka'. Gorbatjovs användning av perestrojka-begreppet kom efterhand att bryta mot den sovjetiska produktionsideologin. Han betonade vikten av återställande, reparation, översyn och omorientering i kontrast mot den gängse preferensen för att bygga nytt. Detta bröt mot tidigare kvantitetsmaximerande projekt, som var riktade mot framtiden och endast i ringa utsträckning tog hänsyn till ekologiska konsekvenser, de mänskliga behovens komplexitet och förekomsten av olikartade erfarenheter.

Gorbatjov satte här i gång en politisk process i vilken man ämnade rekonstruera, restaurera, återupprätta och förlika sig med det man dittills hade fördömt, förintat, negligerat eller inte fullbordat. Ackumulationen av oförrätter och bortträngningar hade passerat bristningsgränsen, och Gorbatjov hade modet att erkänna det. Den retrograda rörelsen började dock snart misstänkliggöras från flera håll. För traditionalisterna fanns det en fara i att underminera kanon. För de emigrerade sovjetkritikerna framstod vändningen mot det förflutna som ett led i att konsolidera det

sovjetiska arvet. Det strukturella behovet av rekonstruktion, som perestrojka signalerade, indikerade dock att de "irrationella" element som man traditionellt hade tillskrivit kapitalismen, även kunde identifieras i socialismen. Perestrojka institutionaliserade därmed en gäckande brist i den socialistiska konstruktionen.

Gorbatjov började använda perestrojka som ett politiskt begrepp långt innan han blev partiets försteman. Varifrån kommer då hans preferens för detta begrepp och hans förkärlek för att ge det en mjukare användning än det tidigare haft i sovjetisk retorik?

Till att börja med var inte Gorbatjov ingenjör som andra kommunister i maktställning, utan jurist. Det bör också betonas att han socialiserades in i sin framtida roll som politisk ledare under tövädret. När beskedet om Stalins död 1953 nådde Gorbatjov och hans generationskamrater (de blivande sextioalisterna) drabbades de av en svår chock. Förlusten var oåterkallelig och man blev tvungen att återupptäcka sig själv utan gängse kartor att orientera sig efter. För vissa reproducerade denna händelse en frånvaro, vilken bidrog till en benägenhet att dra sig till alternativa politiska horisonter. De förväntningar som därmed möjliggjordes infriades tillfälligt av sextioalets töväderspolitik. Liberaliseringens varma vindar gav mål och mening i en av revolution, terror och osäker succession destabiliserad värld. Brezjnevs makttillträde, inmarschen i Tjeckoslovakien och krossandet av förhoppningarna om en demokratisk socialism kom därför att upplevas som en fundamental motgång. I det nya frostigare klimatet blev sextioalisterna politiskt omöjliga och hamnade på undantag. Men när möjligheter till ett reformvänligare klimat kunde identifieras under åttiotalet väcktes de ur sin törnrosasömn av samma frihetsdröm som de börjat nära under sextioalet. Visionen om en oförstörd socialism kunde på nytt aktualiseras och man uppnådde till och med en position från vilken man kunde materialisera den politiskt. Sextioalisternas erfarenhetsvärld härbärgerar därför ett latent sökande efter en försoning med historien. I ljuset av tövädrets korta men positiva erfarenhet, kontrasterad mot Brezjevtidens oönskade konjunktur, konstituerar deras perspektiv en känsla av historisk undanträngning. Det tycks reproducera en kontinuerlig identifikation med alternativa utsikter om ideologisk rekonstruktion. Perestrojka (rekonstruktion) blir sålunda

ett permanent, existentiellt villkor, samtidigt ett medel och ett mål i sig själv.

Gorbatjov närmade sig framtiden via ett idealt förflutet, med hjälp av metaforer som 'återställande' (*vosstanovlenie*), 'förnyelse' (*obnovlenie*) och 'omstrukturering' (*perestrojka*). 'Glasnost' definierade han som att "för full hals" säga sanningen om det förflutna. Det retrospektiva förhållningssättet kan ses i analogi med vissa religiösa traditioners framtidsbild, vilken förutsätter en idé om ett idealt förflutet som förvanskats och måste återerövas. I egenskap av sextioalist bar Gorbatjov på en disposition att söka sig mot en annan framtida horisont än den gängse påbudna, genom att slå in på en väg av korrigerande av tidigare misstag.

För Lenin hade socialismen funnits i framtiden. Gorbatjovs eftertraktade socialism tycktes i stället finnas i det förflutna. Han kritiserade den "reellt existerande socialismen" i namn av en egentlig socialism. Gorbatjov började tala om olika "deformationer", identifierade med det sovjetiska "systemet", vilket han ställde mot en föregivet obefläckad socialistisk "idé". Gorbatjov blev under de sista två åren vid makten visserligen känd för att vackla mellan olika positioner men fram till dess hade han blivit alltmer djärv i sin precisering av perestrojka. De innebörder han avvann begreppet var 'demontering' (*demontazj*), 'negation' och 'negationens negation'. Det var systemets deformationer som skulle dekonstrueras, det vill säga kommandoekonomin och centralismen. Men så fort dagordningen kom att överskuggas av frågan om unionens fortlevnad istället för en socialistisk reformation var det andra metaforer som förnyelse och återställande som åter dominerade. Demonteringsmetaforen fungerade bara så länge man kunde enas om socialismen som den självklara referenspunkten. När även socialismen började kritiserats blev det meningslöst att tala om deformationer, och då blev även demonteringsmetaforen omöjlig. Perestrojka och de andra ledande begreppen suddades ut från den politiska kartan samtidigt med Sovjetunionens fall. De skulle inbegripa allt fler divergerande och motstridiga uttryck och från att successivt ha kommit att omfatta samhällslivets alla positiva och negativa aspekter, kunde de i samband med systemets fall inte längre uttrycka någonting.

Reform och revolution

På ett semantiskt plan kan perestrojka ses som ett reformbegrepp. I egenskap av arkitektonisk metafor handlar det om att bygga vidare på någonting som andra redan byggt, i analogi med reformismens gradvisa förbättringar av en existerande social ordning. Efter ett år i maktställning kände sig Gorbatsjov bekväm nog att börja tala om perestrojka som reformism. Han försäkrade att det skulle röra sig om ”revolutionära”, och inte ”räddhågsna” eller ”evolutionära” reformer. Man måste betänka att reformbegreppet nästan alltid hade intagit en undanskymd eller negativ position i den sovjetiska retoriken, då det kan associeras med socialdemokratiska och liberala ideologier samt med misslyckade sovjetiska ekonomiska reformförsök på 1960-talet och de demokratiska processer som man slog ner under Pragvåren 1968.

Reformbegreppet var således alltför belastat för att kunna användas som ledande slagord. Statsvetaren Archie Brown har visat varför perestrojka istället bättre lämpade sig som symbol för politiken. Dess vaghet och avsaknad av negativa konnotationer gjorde att politiken inledningsvis kunde bejakas av såväl konservativa som förändringsvilliga grupper, och därmed underlätta reformprocessen. Vissa kunde betrakta politiken som ”ett lätt mekande med ’överbyggnaden’”, medan andra valde att se det som en rekonstruktion av hela systemet, där man ånyo skulle bygga upp det från början. Detta motsvarar väl innebörden hos perestrojka av relativ och väsentlig förändring. Perestrojka kan syfta på att bygga till, bygga om och bygga på nytt, och kan därför både ha en konservativ och progressiv konnotation. Det gäckande prefixet gör att det kan tolkas moderat och revolutionärt och kontingent och absolut. Mångtydigheten i begreppet kunde på så sätt spegla de befintliga eliternas intressen och samtidigt provocera fram en vitt skiftande kritik mot begreppets tillämpningar. Perestrojka tillhandahöll alltså ett öppet raster som kunde fyllas med olika projektioner av alternativa visioner. Det var också tack vare termens vaghet och dubbeltydighet som den motsägelsefulla utvecklingen kunde omfattas av en lingvistisk kontinuitet. De innovativa, radikala, stagnerade och kanske till och med reaktionära processerna under Gorbatsjov-eran, kunde alla sanktioneras av begreppet perestrojka.

Den försiktiga rehabiliteringen av reformbegreppet medförde dock att det sovjetiska projektet föreföll otillräckligt. Svaren måste sökas utanför den sovjetiska traditionen. De inhemska reformistiska referenserna var för få till antalet och därtill belagda med tabu. Genom att dra in utländska förebilder i schemat började den sovjetiska självbilden av självtillräcklighet att krackelera och med denna de premisser som perestrojka-begreppet behövde för att härleda sin systemreformerings ifrån.

Gorbatjov hävdade samtidigt att den viktigaste synonymen till perestrojka var "revolution" – hans politik handlade om att "fullborda" oktoberrevolutionen. Men även den revolutionära retoriken var vanskelig. Samtidigt som perestrojka kunde förlänas positiva associationer genom att förbindas med oktoberrevolutionen, den källa som allting annat emanerar ur, riskerade denna revolution att tömmas på de värden den förknippades med. Denna devalvering drabbade i sin tur perestrojka. Om "världshistoriens enskilt viktigaste händelse" inte var så suverän som man tidigare hade antagit, utan istället en utdragen och "passiv" revolution – för att använda Antonio Gramscis ord – blev Sovjetunionens grund i en mening ihålig. Enligt Gramsci är den passiva revolutionen för svag för att besegra sina motståndare och tvingas därför föra vidare det förflutnas brister och problem."

Rekonstruktionen av det förflutna kom på detta vis därför att förändra den sovjetiska framtiden. Det är symptomatiskt att Gorbatjov successivt nästan helt slutade att tala om kommunism och framhårdade i att reformerna hade ett egenvärde. Perestrojka-begreppet fyllde därför i denna användning en radikalt antisovjetisk funktion, då det gjorde den avlägsna framtiden ointressant och istället fokuserade det preliminära nuets kroniska behov av översyn och korrigerings.

Om det sovjetiska systemets nedsmältning är en orsak till eller verkan av den begreppsliga upptiningen är en öppen fråga. Gorbatjov ville förändra framtiden genom att låta människor säga sanningen om det förflutna. Men det som framförallt förvandlades var nuet. Det laddades inte med energin från tidigare sovjetiska liberaliseringar som makthavarna önskade utan kom att definieras utifrån konstitutiva historiska oförrätter. 1930-talets godtyckliga terror och 1970-talets kommandoekonomiska stagnation förstods alltmer som immanenta delar

av systemet och bidrog till att fördjupa samtidens apokalyptiska stämning och ge en mörk relief åt ackumulationen av vardagliga umbäranden. Den sovjetiska propagandans linjära framstegskoncept kunde till slut inte mäta sig med de nya retrospektiva energier som frigjorts i reformprocessen (etnonationalismen och terroroffrens rehabilitering) – suggererade av perestrojka-begreppets innebörd: en grundläggande förändring inlindad i ett prefix som är reviderande till sin karaktär.